

CENTRE D'ESTUDIS JURÍDICS
I FORMACIÓ ESPECIALITZADA

Ausiàs March, 40
08010 Barcelona
TEL. 93 207 31 14
FAX: 93 207 67 47

Generalitat de Catalunya
Departament de Justícia

Programa Compartim de gestió del coneixement

VII Jornada de Prevenció i Mediació Comunitària

Escenaris del diàleg

Article relacionat

**“De la justícia al diàleg inclusiu:
l'experiència del diàleg intraruandès”**

Jordi Palou Loverdos
Director del Memorial Democràtic

Barcelona
15 de novembre de 2012

Recull de la ponència feta a la VI Jornada de Prevenció i Mediació Comunitària amb el títol "De la reconstrucció a la prevenció", el 16 de novembre de 2011

La història que explicaré és especial com totes les altres històries que es presenten. És la combinació d'una història volguda i desitjada, però que, d'altra banda i al mateix temps, és impensada.

Intentaré explicar el perquè, tant a nivell personal com professional. Aquí hi ha lligams personals que vénen de la joventut, que vénen de l'objecció de consciència al servei militar i del moviment pacifista. És justament quan estudiava dret a la Universitat que comença, de fet, a desenvolupar-se la petita història vital que avui explicaré. L'experiència posterior amb els moviments de desobediència civil i els moviments pacifistes aquí a Catalunya expliquen moltes coses que surten a la llum dècades després. També entronca, d'alguna forma, amb les vies de justícia, de mediació, resolució pacífica de conflictes i de diàleg que, al llarg de més de 20 anys d'exercici professional, s'han anat entrellaçant.

Tot això està relacionat, si fem referència ja a Ruanda, amb més de 400 anys d'història d'imposicions i vassallatges, culminats pel colonialisme i seguits d'una situació de revolució social que s'hi vivia a finals dels anys 50 i els 60 del segle passat, que recorda algunes dinàmiques que hem pogut veure més recentment, on els darrers vint anys s'han executat crims d'una gran magnitud, alguns d'ells qualificats com a genocidi, amb la mort de milions d'éssers humans no només a Ruanda sinó a molts altres països veïns, en especial Burundi i la República Democràtica del Congo (anteriorment Zaire).

Aquesta història vital, com moltes altres històries, comença amb un *no* (més precisament, vist amb perspectiva d'un *no, de moment*) en lloc d'un *sí*. Comença per un interès que va sorgir espontàniament, que no provenia únicament de mi, però que va produir ressonàncies en mi. M'explicaré: a finals dels anys noranta vaig veure un documental a la Televisió Pública de Catalunya - TV3, en concret el programa "30 minuts", que mostrava algunes realitats de Ruanda, aproximacions a un conflicte complex, on es parlava d'un genocidi i d'algunes coses que havien succeït després d'aquest període que era anomenat *el genocidi*. Al final del documental hi havia unes imatges colpidores de persones amuntegades en diferents presons de Ruanda, en particular la presó central de Kigali, anomenada 1931. Aquelles persones, totes elles considerades durant anys com a genocides, com a culpables d'una imputació genèrica de genocidi mai formulada i malgrat que ho hi havia cap procés contra elles, malvivien en un estat deplorable i indigne. El documental mostrava molt clarament que no cabien a les cel·les i que, fins i tot, havien de fer tornos per dormir a causa de la manca d'espai.

Al final del documental, recordo una frase que em va tocar especialment: "Moltes persones tenen un procés penal obert per crims de genocidi, d'altres ni tan sols això, però cap d'elles té advocat".

El contrast de les imatges amb el contingut d'aquesta frase em va mobilitzar. Em va tocar en el sentit que, com molts dels que hem vist algunes imatges colpidores del genocidi de Ruanda generaven molta impotència i feien que em preguntés: què puc fer jo en una situació tan bèstia?

Era la mateixa sensació de total impotència que podem sentir amb les imatges que es projecten en molts telenotícies d'aquí i d'allà sobre Líbia, Síria, Iraq, Iemen, Afganistan, Bahrain, Colòmbia... Situacions reals que actualment estan presents d'alguna manera i d'altres que no ho estan tant o que, fins i tot, s'amaguen deliberadament.

Davant d'aquesta última frase del documental, em vaig plantejar, a diferència d'altres ocasions: "M'he format com a advocat i aquí sí que puc fer alguna cosa". L'endemà

vaig anar al Col·legi d'Advocats de Barcelona per preguntar si podíem fer alguna cosa o si podíem organitzar algun tipus de defensa jurídica col·lectiva a partir de la pròpia corporació de dret públic. Després de fer diverses gestions em van adreçar a una iniciativa internacional en la qual col·laborava el Col·legi d'Advocats, participada per diversos països i organitzacions, coordinat per l'organització internacional *Juristes Sense Fronteres*, amb seu a Bèlgica (l'antiga capital colonial). Després d'informar-me'n, vaig presentar la meva candidatura a desplaçar-me a Ruanda amb altres companys de professió per poder defensar jurídicament a alguna d'aquestes persones.

En aquell moment no sabia res de l'Àfrica Central, no sabia res de Ruanda, no sabia res de hutus, tutsis, twa, les tres ètnies d'aquest país. Tampoc de la seva cultura, ni de la seva història transmesa durant generacions via oral. Només vaig poder veure un petit fragment de la situació que se'm presentava a través d'aquell documental. El que em va moure va ser purament i simplement la humanitat, i prou.

I quan dic que és una història que comença amb un *no*, és perquè la situació i jo mateix no devíem estar prou madurs en el moment en què vaig presentar la meva candidatura per anar a defensar jurídicament aquells oblidats del món a la presó: el resultat final del procés va ser que no em van seleccionar i per tant no vaig poder fer res per Ruanda, en aquell moment.

Curiosament aquesta negativa em va arribar per carta el mes de gener de l'any 1997, justament el mateix mes que van assassinar a Ruanda a tres cooperants de Metges del Món: una víctima catalana, la infermera Flors Sirera, nascuda a Tremp i resident a Manresa, un metge de Sevilla, Manuel Madrazo (pare de dues nenes) i un periodista de Madrid, Luis Valtueña. Aquestes tres persones, van ser assassinades el 18 de gener del 1997, em va produir la mateixa sensació d'impotència, igual que les víctimes ruandeses o congoleeses sobre les quals ens mostraven algunes imatges.

I tot això, com enllaça amb el que ara estem fent a Ruanda? Com vaig ser convidat a acompanyar els ruandesos i congoleesos en el seu procés conflictiu? De fet, l'inici del camí, no es va fer a través d'un procés de diàleg, ni com a facilitador d'un diàleg, ni com una mediació en conflictes. La vida és curiosa: casualment anys després del primer *no*, el 2001, vaig entrar en contacte, entre d'altres, amb el pare i la germana de la Flors Sirera. La seva mort havia coincidit amb la negativa de poder incorporar-me en un procés de defensa jurídica a Ruanda i anys després la vida em va menar de nou a la seva mort i a la vida de milers de ruandesos i congoleesos.

Unes persones que treballaven a Ruanda des de feia temps es van posar en contacte també amb familiars de Joaquim Vallmajor, un missioner que feia 30 anys que estava a Ruanda i que havia desaparegut en circumstàncies no esclarides, l'any 94, enmig de l'*anomenat* genocidi. El seu cos no es va poder recuperar mai. El plantejament inicial de tots nosaltres va ser: *es pot fer alguna cosa per conèixer les circumstàncies de la mort del nostre familiar?*

La primera intervenció que vaig ser convidat a dur a terme va ser, doncs, com a advocat. Vaig començar a representar les famílies d'aquestes dues víctimes catalanes a les quals després es van sumar d'altres, fins a un total de 9 víctimes espanyoles, amb l'objectiu d'intentar esbrinar i comprendre les circumstàncies de la seva mort, de conèixer aquesta petita part de veritat oculta o deliberadament ocultada.

Tot això en un conflicte on hi ha diferents realitats que es posen en relació, com passa en la majoria dels conflictes: les informacions oficials i les no oficials d'un conflicte. Sempre hi ha un relat oficial del conflicte i després hi ha altres relats minoritaris que complementen, alternativament o no alternativament aquest relat oficial.

El relat oficial d'aquesta tragèdia -i que és coneguda com *el genocidi*, i poso l'accent a l'article amb tota la intenció- se centra bàsicament en l'any 1994.

En aquest cas les víctimes espanyoles sortien del relat oficial. Una d'elles, sí que havia mort l'any 94, però totes les altres víctimes sortien d'aquest període temporal del genocidi oficial.

Hi havia 4 germans maristes que havien estat assassinats a l'est del Zaire (actual República Democràtica del Congo) l'any 1996; tres Metges del Món que havien mort el gener del 97 a Ruanda i un missioner basc que havia mort a Ruanda el juny de l'any 2000, sense esmentar els centenars de milers de ruandesos i congoleesos que havien perdut violentament la vida abans i després de l'any 1994, tant a Ruanda com a la RD del Congo.

Aquestes 8 víctimes sortien del relat oficial del conflicte. La seva mort s'havia produït fora del genocidi oficial, quan ja no hi havia aquest conflicte, quan ja no hi havia un motiu, almenys a nivell internacional, per a preocupar-se de la situació, en el marc dels esforços d'un Estat postconflicte, que era posterior al genocidi. Tot això formava part del relat oficial, que lògicament no coincidia amb els relats de moltes persones, famílies i comunitats ruandeses i congoleeses.

L'inici d'aquesta petita història va ser, per tant, únicament com a advocat i amb l'originari objectiu d'intentar esbrinar i comprendre el que va succeir amb aquestes víctimes espanyoles. se'ns va obrir un autèntic iceberg, que és una imatge que utilitzem sovint en l'àmbit de la resolució de conflictes per il·lustrar un conflicte complex, amb zones visibles i amb aspectes ocults sota la superfície del que es mostra.

En aquest cas la punta de l'iceberg eren les víctimes oficials del conflicte. El relat oficial parla de 800.000 víctimes tutsis. Les autoritats de Ruanda i, a continuació la resta de la comunitat internacional culpabilitzada per no haver fet res durant els 100 dies que va durar el genocidi oficial, després van afegir una cueta a aquestes víctimes oficials, *i moderats hutus*, que són les dues ètnies majoritàries de Ruanda.

Però a la superfície de l'aigua, entre la part visible i la subaquàtica, hi havia les 9 víctimes espanyoles i tot el que havien fet i donat a Ruanda i la RD Congo. I aquestes ens portaven a centenars de milers de víctimes ruandeses i congoleeses, totes subaquàtiques i invisibles, ocultes o ocultades. Víctimes que no tenien cap tipus de reconeixement.

Estem parlant, d'una banda, de ruandesos que havien perdut la vida a Ruanda entre l'1 d'octubre de l'any 1990 i l'1 de gener del 1994, així com víctimes ruandeses entre l'1 de gener de 1995 i els anys 2000; i de l'altre, de víctimes congoleeses que havien perdut la vida, sobretot des de l'any 96 i fins a l'any 2000, a l'est de la República del Congo, en dos conflictes bèl·lics que havien estat silenciats pels mitjans de comunicació internacionals més importants.

I en darrera instància, ens menaven al que podríem considerar la part més oculta o més subaquàtica d'aquest conflicte: els grans interessos internacionals que hi havia en joc en aquesta zona de l'Àfrica Central. No només d'estats i de poders establerts occidentals i de guerres desplaçades entre els Estats Units, Gran Bretanya, França i Xina (per anomenar només els exemples més rellevants), sinó també de les grans empreses multinacionals que es dedicaven -i es dediquen- sistemàticament al pillatge de guerra de recursos minerals estratègics en aquesta zona tan castigada de l'Àfrica Central.

Una cosa ens duia a l'altra i això va ser l'inici del treball a Ruanda. Com us podeu imaginar, a mesura que avançàvem, cada vegada sorgien més preguntes. En puc explicar algunes:

Una molt important és, com podia haver succeït tot això a Ruanda? Em refereixo sobretot a les matances sistemàtiques qualificades com a genocidi de l'any 1994 així com les matances sistemàtiques de ruandesos de 1995 en endavant, encara pendents de qualificar a nivell internacional. Aquesta pregunta em rondava pel cap –i em continua rondant- tenint en compte que aquesta tragèdia humana va succeir escassament un any després d'haver-se produït un procés de pau participat per la comunitat internacional i en presència de les Nacions Unides: estic parlant del conegut *Procés de pau d'Arusha*, signat l'agost de 1993.

Pocs mesos després de la signatura de l'Acord de Pau es va produir un atemptat amb míssils terra-aire contra dos presidents africans (de Ruanda i de Burundi), fet que es considera que és el detonant de les massacres. Per què es produeixen aquestes massacres sistemàtiques pocs mesos després d'haver-se produït aquest procés de pau? o altres preguntes més, com és que hi havia unes morts obertament investigades i que coincidien amb una part del conflicte i d'altres morts deliberadament no investigades, no reconegudes? Aquest darrer cas incloïa les víctimes catalanes i espanyoles, però també incloïa una part important de les víctimes ruandeses i congolese, que no havien estat mai investigades i que dins del relat oficial del conflicte no eren visibles ni reconegudes.

Unes altres preguntes importants.

Ruanda, juntament amb la exIugoslàvia, eren les dues situacions del món dels anys 90 sobre les quals el Consell de Seguretat de l'Organització de les Nacions Unides havia decidit constituir uns tribunals especials per investigar els morts en aquelles massacres sistemàtiques, tot això d'acord amb el capítol VII de la Carta fundacional de l'ONU, que autoritza l'ús de la força. Una situació més propera (Iugoslàvia) en la zona geogràfica propera a la Unió Europea, i, una altra, una mica més llunyana (Ruanda), a l'Àfrica Central. Aquests casos eren els dos primers exemples internacionals de tribunals *ad hoc*, especialment constituïts -en aquest cas per l'ONU- posteriors als tribunals militars de Nuremberg, després de la Segona Guerra Mundial.

Però hi havia una diferència, una petita gran diferència entre aquests dos tribunals *ad hoc* dels anys noranta. Els dos estatuts dels tribunals són calcats, però en el cas del Tribunal Penal Internacional per a l'antiga Iugoslàvia (TPIY) es podien investigar els crims des de l'any 1993 en endavant (sense límit temporal, que havia de ser fixat més endavant pel Consell de Seguretat de l'ONU). En canvi el Tribunal Penal Internacional de Ruanda (TPIR) tenia uns límits temporals definits i completament acotats: només li estava permès d'investigar els crims de l'any 1994; ni els anteriors ni els posteriors a aquest any podien ser investigats per aquest tribunal internacional.

Com és possible que el Consell de Seguretat de l'ONU decidís limitar la investigació dels crims a l'any 1994, quan la mateixa organització de l'ONU havia estat present a les converses i a la signatura de l'Acord de pau d'Arusha, que decidia acabar amb una guerra –lògicament amb víctimes- que havia començat el primer d'octubre de 1990 (com s'afirma en el document de signatura de la pau)? Per què i quins interessos hi havia perquè l'ONU hagués decidit no investigar els crims produïts entre l'any 90 i el 94? I podem afegir-hi, per què en el cas del Tribunal de l'antiga Iugoslàvia no s'estableix un límit temporal d'investigació de crims i de reconeixement formal de víctimes i sí, en canvi, en el cas del Tribunal de Ruanda?

Més preguntes.

L'any 2001 em faig totes aquestes preguntes, tenint en compte, sobretot, el que diuen els ruandesos que no són escoltats de forma majoritària i oficialment.

L'Estatut del Tribunal de Ruanda parla específicament de reconciliació: aquesta justícia té com a objectiu primordial –segons estableix l'ONU- facilitar una reconciliació a Ruanda i entre els ruandesos. Aquest n'és l'objectiu principal.

Podem continuar preguntant-nos: Aquest tribunal ha servit per a la reconciliació a Ruanda, dels ruandesos, si tenim en compte que només ha estat investigada una part del conflicte, només condemnats els pertanyents a una sola ètnia, respecte a fets en una sola direcció? El tribunal –com a mecanisme de resolució formal de conflictes orientat a la reconciliació- ha complert amb el seu objectiu principal, amb la seva raó de ser?

I més preguntes. Per acabar, cal segurament preguntar-se per la gran implicació d'alguns països i organitzacions i mitjans de comunicació de la comunitat internacional en alguns aspectes cabdals (sovint de forma no fàcilment visible); alhora que la seva absència total quan, pel motiu que fos, aquesta presència i compromís no interessava.

Aquestes són només algunes preguntes que suggereix tota aquesta història del dia a dia.

Aquest aproximació, que era convidat a fer en un primer terme com a advocat, em duia a plantejar altres preguntes: *I això, per què ha de servir? Convé intervenir-hi o no? Ens hi posem o no?* Hi havia sobresaturació de diferents òrgans, de diferents iniciatives, de justícia, de diàleg, d'acord de pau ... hi ha tribunals internacionals, hi ha tribunals nacionals. I en l'àmbit de la justícia, *en quina direcció ens orientem?*

Hi ha una via centrada en dinàmiques retributives, en la qual el que es busca bàsicament és el càstig dels responsables. O una via restaurativa que cerca utilitzar la justícia com un instrument –potser no per resoldre el conflicte- però sí per restaurar la situació anterior, o descobrir veritats ocultes o facilitar oportunitats de reparació i de rehabilitació de totes les parts –individus i col·lectius- afectades en el conflicte.

I les claus per a poder plantejar-nos si utilitzàvem o no aquesta via restaurativa en l'àmbit de la justícia estaven en algunes coses que deien els mateixos familiars de les víctimes, començant per les catalanes o espanyoles, però també les ruandeses i congoleeses, que deien coses bàsicament molt simples. Hi ha moltes experiències, perquè cadascú ho viu a la seva manera. Hi ha persones que estan encadenades amb les persones i les situacions que un dia van generar violència contra elles, i amb uns sentiments d'odi i de venjança molt intensos encara. Potser encara tenen molt propera la situació de dolor i no s'han produït les circumstàncies pel seu alliberament. Però d'altres diuen que no voldrien que això que estan passant tornés a passar a alguna altra persona. Hi trobem moltes connexions amb situacions que veiem actualment, en conflictes que veiem propers en el dia a dia, o en la fi anunciada d'ETA. Moltes preguntes s'obren a partir d'aquí.

Algunes persones no voldrien que això es tornés a repetir com a dinàmica. D'altres destacaven amb molta insistència, amb les seves paraules: "voldríem que les persones que han estat responsables d'aquests fets criminals i que continuen ocupant llocs de poder, i que continuen repetint aquestes dinàmiques de violència i d'opressió sobre el poble ruandès, no estiguin en aquests llocs de poder".

I aquest plantejament, juntament amb d'altres, és el que obre moltes preguntes i el que d'alguna manera ens va portar a condicionar l'aportació que podíem fer-hi. Això ens va conduir a centrar aquesta acció de justícia en dos grans eixos o dues grans dinàmiques:

Una que es basa en el *no*, en relació amb els crims, centrada en una acció contra la impunitat.

I una altra que seria focalitzar el treball en la veritat, com un instrument transformador: la mateixa via que van proposar Martin Luther King Jr. o Mohandas Gandhi durant el segle passat, i que constituïria la via del *sí*.

Haig de fer una precisió quan parlem del treball amb la veritat. Aquesta és una de les qüestions clau en la justícia, però també en la mediació, en la facilitació de diàlegs, en la gestió de conflictes: cadascú té la seva pròpia veritat, i La Veritat en majúscules és una cosa molt difícil, o potser impossible d'aconseguir. Ens preocupava molt aquest tema. No només a nivell teòric, sinó també a nivell experimental.

El terme *veritat*, que prové del llatí, es podria traduir com un intent de correspondència entre la realitat externa o els relats dels fets amb la convicció interna. L'apropament a la veritat, seria aquesta correspondència interna, un fet quasi inabastable, especialment si fem referència a processos conflictius de caràcter col·lectiu.

Fem servir un terme que és una mica més antic que el terme *veritat*. Un terme grec que és anterior en el temps: *aletheia*, en el seu origen, té a veure amb descobrir allò que està ocult, treure a la llum pública allò que s'ha ocultat. Amb aquesta concepció ens apropem més al tipus de dinàmica que proposaven els ruandesos.

Ens semblava més precís, atès que aquí hi ha determinades dinàmiques ocultes i determinades dinàmiques deliberadament ocultades. La tasca –i alhora el repte- seria intentar descobrir aquestes dinàmiques ocultes o ocultades. Simplement com un instrument de treball, de canvi de les percepcions de les diferents visions –individuals i col·lectives- que hi ha en el conflicte. Utilitzar allò que descobrim com un instrument de transformació.

Aquesta concepció de treball amb la veritat ens duia a prioritzar dos eixos:

El primer eix, consistia a treballar amb *empatia amb les víctimes i els familiars de les víctimes*. Sense cap distinció.

Intentar escoltar i comprendre les seves circumstàncies, estar al costat d'aquestes persones, d'acord amb els dos conceptes essencials que proposen Bush i Folguer: *reconeixement* i *apoderament*, com a dos instruments bàsics de l'empatia en l'àmbit de la resolució de conflictes, però en aquest cas utilitzats també en l'àmbit de la justícia.

El segon eix, constituïa un treball molt delicat amb *l'experiència dels penedits*. Aquelles persones que reconeixen, total o parcialment, la seva responsabilitat en alguns dels fets en els quals havien participat.

El fet d'iniciar la via de la justícia, obria un canal a determinades persones que podien estar preparades a explicar fets criminals fonamentals que havien succeït i que podien donar llum a qüestions ocultes.

Això va succeir, per exemple en el cas de les víctimes catalanes:

En Joaquim Vallmajó, va desaparèixer el 26 d'abril del 94. Mai no s'ha trobat el seu cos. Arran de la nostra investigació, vam descobrir que tres dies abans de la seva desaparició s'havia produït una matança de més de 1.500 persones en un estadi de futbol. Alguns dels militars que hi havien participat, van anar a prendre cervesa molt a prop del lloc on vivia Joaquim Vallmajó.

Relacionant aquests dos fets, vam arribar a contactar amb alguns d'aquests militars de l'estadi de Byumba, que havien vist en Joaquim Vallmajor i que d'alguna manera podien explicar amb la força de la seva pròpia experiència que allò va passar.

En el cas de la mort de la Flors Sirera i dels altres membres de Metges del Món, tot es va desenvolupar en iniciar un repartiment de medicaments al voltant d'una població de Ruanda i en aquest repartiment una persona va dir: "ahir hi va haver una matança aquí a prop, hi ha algunes persones ferides ... els demanem si ens poden acompanyar". Van curar les persones que van poder i van deixar-hi medicaments. Aquests moviments van ser seguits per un membre dels serveis d'intel·ligència militar de Ruanda. Això s'emmarcava dins d'una operació més amplia -que vam conèixer després- d'eliminació sistemàtica d'*enemics* (bàsicament referida a ruandesos de l'ètnia hutu residents en tres zones limítrofes o properes al llavors Zaire, la majoria d'elles refugiades). El fet és que, tenint en compte que una persona de l'equip duia una càmera de fotos i la principal por del règim era que transcendissin determinades imatges fora del territori de Ruanda, aquella mateixa nit es van reunir els responsables militars d'aquella zona i van decidir acabar amb la vida dels 3 membres de Metges del Món (tot dissimulant l'operació amb un atac successiu a tres ONG internacionals instal·lades en una localitat del nord de Ruanda (Ruhengeri)).

Tot això ens portava a conèixer diverses circumstàncies que s'estaven produint en temps present, com ho vivien, la seva experiència, les seves idees, els seus sentiments. Em va quedar marcada de forma especial una de les coses que deia una de les víctimes: "[...] em sembla que això de la justícia està molt bé, és molt important, però no és suficient. Això no portarà la pau a Ruanda; això no portarà a una nova situació als nostres fills i als nostres néts; això no permetrà que nosaltres tornem a Ruanda". I algú més va dir: "crec que hi hem de fer alguna altra cosa".

De fet, sense dir-nos res a nosaltres, alguns van prendre la iniciativa.

La *iniciativa del diàleg* va començar per Internet, en un fòrum d'intercanvi informal entre ruandesos a nivell mundial. Es va produir entre dues persones, amb noms suposats, perquè anaven amb molt de compte amb què compartien i què no en un context de por encara molt intensa.

Aquestes dues persones van decidir sortir d'aquest fòrum i començar a fer un intercanvi més personalment. D'una banda, confirmen la dificultat de compartir visions sobre els fets del passat –sovint condicionades per la tradició oral rebuda de generació en generació. De l'altra, constaten que hi ha coses que comparteixen sobre la diagnosi de Ruanda i que no s'ho pensaven. Decideixen revelar-se les seves identitats.

Qui apareixia com una dona era el president d'una associació de víctimes amb seu a Brussel·les, d'ètnia hutu. L'altre havia estat ambaixador de Ruanda davant les Nacions Unides, vivia a Nova York i era de l'ètnia tutsi. Es van proposar mútuament trobar-se.

Aquest va ser el germen del *diàleg intraruandès*: dues persones amb determinació són i se senten capaces de construir un projecte orientat a la generació d'harmonia entre les gents. Parlant del diàleg com a tal, cal dir que aquest projecte no va ser una idea nostra, no la vam iniciar nosaltres i no la vam liderar nosaltres. En els tres casos la iniciativa correspon als ruandesos.

Aquestes dues persones van explorar en aquesta trobada si era possible compartir determinades coses que preocupaven els ruandesos. És en aquest moment que ens demanen ajuda. No ens demanen que preparem un diàleg formal o que fem una mediació entre ells, ens demanen si els podem ajudar a trobar-se. Ho fan sabent que disposàvem de coneixements i experiència en l'àmbit de la mediació en conflictes. La meua resposta va ser, sintèticament: "els meus coneixements i la meua experiència

com a mediador són limitats, no puc fer res i sobretot no tinc cap experiència en genocidis”. Però davant la seva insistència i la seva determinació, i perquè volien trobar-se acompanyats -cada un d’ells, de 5 o 6 companys que consideraven de la seva línia de pensament i experiència- fent un plantejament més complex que l’inicial va sorgir la idea de posar un marc a tot això.

Oferiment d’un espai i un temps

La nostra tasca, si l’hem de definir d’alguna manera, va ser d’oferir un espai i un temps per a trobar-se, tot tenint en compte que originalment jo era advocat d’algunes víctimes d’aquest conflicte, amb tot el que això suposa.

Jo no em vaig definir mai com a mediador. El que podia i puc fer, en la mesura de les meves possibilitats, és facilitar un espai i un temps per poder dialogar. I es va començar humilment amb aquesta via. Això ens recordava les institucions que havíem viscut a Catalunya en l’època de pau i treva o de les sagreres: la seva dinàmica era oferir un espai i un temps preservat –o sagrat- on en aquests contextos la violència era proscripida i prohibida.

En aquests espais i en aquests temps no és possible atacar-se, estaven i es consideraven protegits. Les persones es podien trobar amb la garantia, amb la tranquil·litat, que no hi haurien agressions. Aquest és l’esperit que va impregnar l’inici d’aquest diàleg.

En aquesta primera edició del diàleg es van reunir 10 persones, durant tres dies en un espai neutral, a la natura, al nord de Mallorca. Van venir persones d’ètnies hutu i tutsi, cap d’elles procedent de Ruanda. Eren persones refugiades o exiliades a diferents països d’Europa o d’Amèrica del Nord, totes ruandeses d’origen que havien fugit del país en diversos períodes de violències.

Això ens mena als dos eixos fonamentals que es van anar desenvolupant a partir d’aquesta facilitació del diàleg:

El primer eix, la *canalització del dolor cap un espai comú* on poder transformar-lo. Van ser unes experiències molt fortes. Era la primera vegada que ruandesos es trobaven formalment per parlar després d’haver succeït el genocidi.

Es van donar situacions molt emotives, on explicaven com havien perdut els seus familiars i en quines circumstàncies. Volien trencar les etiquetes que es produeixen quan parlem de hutus o tutsis. Ells mateixos reivindicaven que no tots els hutus són genocides, en resum: “a mi em va salvar una persona de l’ètnia dels hutus. Vinc a reivindicar que no és veritat aquesta etiqueta, tot i que molta gent d’aquesta ètnia hi va participar”. O, en un sentit anàleg, una altra persona va dir que no totes les persones tutsis poden ser considerades com a víctimes –malgrat que moltes ho són- tal com es presenta a la versió oficial del conflicte: “Jo vaig veure l’exèrcit tutsi o el Front Patriòtic Ruandès com feia matances”.

Es produïen reconeixements o petits moviments, d’una banda i de l’altra en la línia del que coneixem com a *cum passionem*, acompanyament en el dolor, en el sofriment mutu i, per tant, comprendre no només el dolor, sinó acompanyar-lo.

El segon gran eix, seria el poder *facilitar experiències de visió de futur compartides*, ja no només centrades en el passat i en el que havien patit.

Cal dir que tan important com les trobades formals, eren les trobades informals que es produïen en les diferents edicions de diàleg. De fet, li vam donar molta importància a aquestes trobades informals, fins al punt que en algunes, nosaltres

–intencionadament– ens hi absentàvem. D’aquesta forma, ells podien parlar i explicar-se coses que nosaltres no podíem entendre i no només per la llengua sinó per tot el bagatge cultural i l’experiència que sí coneixen i compartien, i aquest intercanvi es produïa sense la presència d’un tercer i en la llengua comuna –el kinyaruanda–, en el marc de la cultura comuna.

Aquests espais van ser molt fèrtils, molt enriquidors com ells han assenyalat posteriorment.

La següent edició del diàleg va ser l’any 2006, en aquest cas al Masnou (Barcelona) , en un espai novament neutral. Van assistir-hi 20 persones que malgrat que eren representants d’organitzacions, o de partits polítics o d’entitats de drets humans de Ruanda hi assistien a títol individual. Eren persones escollides, molt sovint per ells mateixos, i que deien no venir amb caràcter representatiu, atès que això en dificultaria el diàleg i l’intercanvi, i sobretot la presa d’acords o de resolucions que es poguessin adoptar durant el diàleg.

Es va escollir un espai especial, amb una taula a l’exterior, en un espai verd que els recordés positivament el seu país, conegut com el país dels 1.000 turons i que té una vegetació molt verda i molt frondosa.

En aquest cas, també vam pensar molt especialment, com organitzàvem la pernocta. Vam distribuir les 20 persones en habitacions compartides i vam fer juntament amb ells el disseny de com s’havien de repartir i l’organització de l’espai.

Algunes persones venien per primera vegada directament de Ruanda, pertanyents o vinculats al règim politicomilitar que governa el país.

Davant la situació difícil que es preveia per començar el diàleg ens vam plantejar com l’organitzàvem, com l’encetàvem. Abordar temes de genocidi, matances, repressió sistemàtica, tortures, fosses comunes, desapareguts, refugi i exili era molt dur. Vam pensar que la millor manera de començar a dialogar era precisament començar no parlant. El primer que vam fer, en lloc de seure a una taula, vam instal·lar un tatami al mateix espai on s’havia de produir el diàleg.

Vam convidar un mestre d’aikido, per fer uns exercicis pràctics amb els ruandesos, amb molts missatges multidireccionals. Un d’ells era situar-nos a tots en peu d’igualtat, inclosos nosaltres. Tots érem igual de desconexadors de les tècniques d’aikido i d’aquella situació. Tots portàvem la mateixa samarreta amb el símbol del diàleg, que es va escollir entre tots. Ens vam treure les nostres vestidures, que simbolitzen les nostres identitats, les etiquetes; tots ens vam posar simbòlicament el mateix vestit. La idea era començar interactuant sense parlar, començant tocant-nos, fins i tot diria que divertint-nos, perquè vam riure molt.

Els exercicis d’aikido, que és un art marcial no violent procedent dels samurais del Japó, es basen en l’experimentació de l’energia de l’atacant. Es defensa amb la voluntat de no fer mal a l’atacant, sinó de neutralitzar l’atac. Es produeixen moviments d’atac i de defensa alternativament. Tot això en un esperit d’experimentació no violenta. Van sortir moltes coses del que s’havia experimentat en el decurs del diàleg.

Com vam proposar treballar en aquest diàleg? Vam elaborar un document molt simple de preguntes, que vam anomenar *Document de nous horitzons de Ruanda*, basat fonamentalment en l’Acord de pau d’Arusha, per preguntar-nos coses, per intercanviar. En tot cas era una invitació, un suggeriment, un punt de partida. Hi havia preguntes sobre els connectors del passat, o com considerar el passat per projectar-se cap un futur volgut o desitjat o consensuat. Estem parlant, en definitiva, d’una dinàmica que convida a establir nous llaços per alliberar cadenes.

Podem complementar-ho amb un exemple concret, que no és de Ruanda. Fa un temps em vaig trobar amb una víctima del genocidi de Cambotja. Aquesta persona encara estava molt enganxada a la seva experiència de dolor, molt comprensible per tot el que havia passat. Manifestava obertament, quan se li preguntava què opinava sobre els judicis als que se sotmetia als khmers vermells: “Jo voldria que els fessin exactament el mateix que ells em van fer a mi. Si em van torturar que els torturin fins al mateix límit que m’ho van fer a mi, perquè vegin el que em va passar”.

I jo em preguntava: quina legitimitat tenim les persones que no hem viscut experiències anàlogues per qüestionar un plantejament així davant uns processos de justícia que no satisfien les víctimes? Molts de nosaltres no hem passat per aquestes circumstàncies, no hem experimentat aquest dolor i que vivim en un país amb les possibilitats que té en l’actualitat. Però, alhora, podem fer-nos la pregunta: hem constatat que la repetició de la mateixa dinàmica porta a generar una altra cadena, una cadena que se suma a la que ja van imposar en el seu dia els agressors o botxins. El repte que tenen les víctimes és no pensar mai més en les persones que un dia van imposar les cadenes (de la mort d’un familiar, de la tortura, de la desaparició forçada, etc.), la víctima voldria alliberar-se d’aquesta cadena que l’oprimeix.

Aquest és un dels plantejaments que es feien en el marc del diàleg: generar espais i temps que possibilitessin l’autoalliberament. Són ells mateixos els qui escriuen les conclusions i els qui reformulen les proposicions que es presenten. El nostre paper era canalitzar les discussions apassionades que a vegades sorgien sobre el genocidi i sobre les matances, però que d’alguna manera necessitaven sortir, necessitaven expressar-se. I aquí novament disposàvem dels espais informals, tan importants com els altres. Moltes vegades servien per resoldre qüestions del diàleg que estaven encallades o bloquejades.

Els documents de conclusions van ser elaborats com a experiència que reflecteix el que van viure. Una de les principals dificultats que ens trobem en aquests marcs de diàleg és el salt que es produeix entre l’experiència que viuen les persones participants d’un determinat procés i les persones que no el viuen, però que d’alguna manera són representades en aquest procés. És la mateixa dificultat que es produeix en els conflictes col·lectius com el dit conflicte basc, el d’Irlanda del Nord o l’antiga Iugoslàvia, per esmentar-ne només quatre exemples. Les persones que participen activament, que viuen l’experiència, es transformen i transformen determinades coses però les persones que no hi participen, se’ls ha de fer participants d’alguna manera en aquesta experiència. Per tant, es conceptuen aquests documents com a llegats per a la transmissió de l’experiència i com a irradiació del diàleg.

En una de les edicions del diàleg vam fer una aposta arriscada. Vam fer-ho tot en format de 4 dies intensius, igual que l’anterior, però al final vam programar un acte públic. Per a aquest acte, es va convidar al Premi Nobel de la Pau, Adolfo Perez Esquivel i també els representants dels ruandesos i els representants del govern de la Generalitat de Catalunya, diputats catalans al Congrés que van fer un reconeixement institucional molt important de les víctimes catalanes i espanyoles. També hi eren presents els familiars de les víctimes espanyoles, que es van poder trobar i intercanviar amb els ruandesos.

Posteriorment a aquesta edició, entre el 2007 i el 2008, es va decidir horitzontalitzar el procés de diàleg i ampliar-lo al màxim. Es va fer tota una sèrie de plataformes de diàleg a diversos llocs del món: a Washington DC (EUA), a Amsterdam (Països Baixos), a Orleans (França), a Kinshasa (RD del Congo) amb congoleesos, i a Barcelona, especialment amb dones ruandeses que volien compartir el conflicte des del vessant femení. Es va avançar de tal manera que ja no era només la societat civil la que hi participava. En tot aquest procés hi van participar dos expresidents del país,

uns quants exministres, exambaixadors, exmilitars de diferents bàndols, activistes de drets humans, economistes, estudiants de pau, religiosos, etc. es va eixamplar molt la participació tant a nivell horitzontal com vertical i els diferents eixos del que es considera com a *diplomàcia ciutadana*. També es van fer tota una sèrie d'edicions posteriors, l'any 2009 i una edició representativa, amb representants dels diferents processos de diàleg. Aquest procés de diàleg ha rebut diversos suports notoris, tant a nivell nacional com internacional: per posar només dos exemples, cal destacar la Resolució unànime del Congrés dels Diputats d'Espanya i la Resolució unànime del Senat de l'Estat de Vermont (EUA). En aquest darrer cas, la resolució, a més de donar suport a la iniciativa de diàleg, suggereix agafar-la com a model per a gestionar i transformar d'altres conflictes col·lectius transnacionals del planeta.

S'estan produint alguns aspectes molt interessants, perquè algunes persones que havien participat activament en alguns dels crims investigats per la justícia espanyola, han produït documents, han estat presents en el procés de diàleg, han volgut implicar-se i han vingut a dir, que "l'única solució que tenim per sortir del nostre cercle viciós és un diàleg nacional inclusiu". A hores d'ara estem en un procés obert, perquè és un procés viu, que té molts reptes, molts obstacles, però també molt potencial per endavant.

En definitiva, hem presentat aquesta iniciativa ciutadana que està ja influïent en molts nivells tant a nivell de Ruanda com a nivell internacional. Cal destacar un cop més la determinació de moltes persones anònimes que estan disposades a donar el millor de si mateixes en favor de la veritat, la justícia i el diàleg. Com deien de forma coincident el poeta català Joan Maragall o l'activista de la no-violència Martin Luther King Jr. Només cal que cadascú faci el que s'ha de fer, amb respecte i amor, a casa seva perquè el món anés ben diferent de com es mou en molts aspectes. Molts han agafat aquest compromís, alguns fins a les darreres conseqüències.